

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri, tarixçi

I Şah Təhmasibin Hakimiyyəti Dövründə Mərkəzi Bürokratik aparat

Qızılbaş Dövləti (Səfəvi Dövləti) tiplik feodal monarxiyası idi. Dövlətin başında duran I Şah Təhmasib dünyəvi hökmdar kimi rənkli çəyri-məhdud hakimiyyətinin istifadə edirdi, həm də Ərcəbbü Ələvi cəvriş təriqətinin başçısı kimi ali mənəvi (ruhani) hakimiyyətə başçılıq edirdi.

Qızılbaş hökmdarları digər Şərqi Müstəbiddi kimi dövlət məsələlərini təkləməyə həl edirdilər. Onların yanında məşverətçi hüququna malik olan ali məslis (məclis ələ) olurdu. I Şah Təhmasibin dövründə məclis "dövlət işlərində böyük təcrübəsi olan adamlardan" 12 nəfər üzvün ibarətli.

Qızılbaş Dövlətinin ərazisi iki hissəyə bölünürdü: dıvan və xass vilayətlər. Bu bölgələr müvafiq olaraq onları idarə etmək üçün iki dıvan fəaliyyət göstərirdi: dıvan-i məmalik və dıvan-i xassə, yəni "dövlət vilayətləri dıvanı" və "şah vilayətləri dıvanı". Bu təşkilatlar Qızılbaş Dövlətinin əsas maliyyə idarələri idi. Dıvan-i xassəyə aid olan vilayətlər şəxsən şah və Səfəvilər sülaləsinin digər nümayəndələrinə məxsus idi. Bu vilayətlər şahın müvəkkiləri-vezirlər tərifindən idarə olunurdu.

I Təhmasibin dövründə rəhbər vəzifələr bunlar idi: vəkil, emir əl-üməra, qorçubaşı, vəzir və sədr.

Vəkil şahdan sonra ikinci şəxs sayılırdı və əslində istər dünyəvi, istərsə də dini işlərdə onun tam hüquqlu müavini idi. O, siyasi və dini tədbirlərin həyata keçirilməsində qayda yaradılması üçün şahın qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Bu vəzifənin əhəmiyyəti ondan görünür ki, bu vəzifəni daşıyan ilk şəxs məhz I Şah İsmayılın tərbiyəçisi (lələsi)-Hüseyn bəy Şamli olmuşdur.

I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə vəkil vəzifəsində Div Sultan Rumlu, Çuxa Sultan Təkəli və Hüseyn xan Şamli bir-birini əvəz edirdilər.

Emir əl-üməra, yəni "emirlər emiri". Div Sultan Rumlu, Çuxa Sultan Təkəli və Hüseyn xan Şamli bir-birinin ardınca vəkil olmuş, eyni zamanda emir əl-üməra vəzifəsini ona uyğunlaşdırıb icra etmişdilər. 1531-ci ildə I Şah Təhmasib emir əl-üməra vəzifəsini Hüseyn xan Şamliyə və Abdulla xan Ustaclıya etibar etdi və onlar həmin vəzifəni birgə yerinə yetirdilər. Onların hər ikisi Şah İsmayılın bacısı oğlanları idilər. 1568-ci ildə Azərbaycan hakimi kimi qeyd olunan Şahqulu Soltan Ustaclı məsul elçi kimi Türkiyə sultanı II Səlimin yanına göndərildikdə bu vəzifənin adı çəkilir.

Qorçubaşı "qorçuların reisi"-Qızılbaş tayfalarının döyüşçülərindən ibarət olan şah qvardiyasının qorçuların başçısı anlamını verir. Qorçubaşı hərbi nəzir idi, onun adı da onun əl-üməra olmuşdur. 1538-1562-ci illərdə qorçubaşı vəzifəsində Sevincik bəy Əfşar olmuşdu.

Vəzir mülki bürokratiyanın ənənəvi başçısı idi. İlk Qızılbaş şahlarının dövründə vəkil və emir əl-üməra dövlət idarəçiliyi işlərində vəzir ikinci plana sıxışdırılıb hakim mövqeyə malik olduqlarından, onun rolu əhəmiyyətsiz idi. Qüdrətli ələvi ruhanilərinin işlərinə vəzirin qarşısına yol verməyin sədrin olması vəzirin hüquq və vəzifələrini məhdudlaşdırdı. I Şah Təhmasib taxta çıxdanda Qazi Cahan Qazvini "Yüksək divan" üzərində nəzarəti həyata keçirirdi. 1525-ci ildə vəkil və emir əl-üməra Div Sultan Rumlu tərəfindən vəzir vəzifəsindən kənar edilmiş, qalaya həbsə salınmışdı. Onun yerinə Mir Cəfər Savəci təyin olundu. Div Sultanın vəzirini Ağa Molla Qazvini, Çuxa

Sultanın vəzirini Xacə Arux Savəci (Oruc) kimi şah və hər gün irili-xırdalı bütün işlər barədə Div Sultana, Köpek Sultana və Çuxa Sultana məlumat çatdırmaq əmr edilmişdi. Mir Cəfər Savəci və Xacə Arux (Oruc) bərabər hüquqla birlikdə 1525-ci ildən 1532-ci ilədək vəzir vəzifəsini tutmuşlar. 1532-ci ildə Hüseyn xan Şamli vəkil vəzifəsini zorla ələ keçirmiş, ilk növbədə hər iki vəzirə həbs etmiş, "onların toplaşdığından çoxlu əmlak və pulları I Şah Təhmasibin əmiri ilə onların əllərindən almışdı. Çünki dövlətin bütün əmlak və pul işləri bu iki şəxsin əlindən gəlib keçmişdi." Mir Cəfər Savəci edam edildi, Xacə Arux isə işgəncələr nəticəsində öldü. Hüseyn xan Şamlinin məmurlarından biri-Nur Kamal divan-i əla vəzirli oldu. Qızılbaş Dövlətində Ağqoyunlu idarəetmə sistemini irsən qəbul etdilər. Bu dövlət Ağqoyunlu Dövlətinin varisi və davamı idi.

Xəlifət əl-xülfə ("xəlifələr xəlifəsi") Səfəvi-Qızılbaş təriqətinin geniş yayılmış nümayəndələr şəbəkəsinin başçısı idi (Xülfə-ərəbcə "xəlifə" sözünün cəm halı). Əslində xəlifət əl-xülfə Səfəvi-Qızılbaş

Bu fikir venetsiyalı Alessandrinin verdiyi məlumatda da təsdiq olunur. O, saraydakı farslar (təbəq-i tacikyyə) barədə yazırdı: "Baş müşavirlər (dövlət şurasında) səs vəse bilməzlər və şah onları dövlət etməyincə öz fikirlərini söyləməyə ixtiyarlıq yoxdur; onlar yüksək bəyqəç sahibləri olsalar da sultanlıq dərəcəsinə qəbza bilmirlər. Hətta əyan mənsəfli olsalar belə, hərbi xidmətə alınmırlar."

Qızılbaşlar əyanları farslara (taciklər) xor baxır, onları yuxarı dövlət vəzifələri tutmağa, müstəsna dərəcədə Azərbaycan Türklərinə aid olan hərbi işlərə qatnışmağa layiq olmayan, aşağı təbəqə nümayəndələri kimi yanaşırdılar.

I Sultan Süleymanın Azərbaycana üçüncü yürüşü

1548-ci ildə Sultan Süleyman, Osmanlı İmperatorluğunun tabeliyində olan bütün ölkələrdən-Macarıstan, Əflak (Valaxiya), Bosniya, Serbiya, Moreya, Moldaviya, Anadolu, Menteşe eli, Karaman, Maraş, Hələb, Suriya, Misir, Hiçaz, Yəməni, Ərəb İraqı və Kəfədən (Knm) toplanmış böyük ordu ilə Qızılbaş

Xaqan-i Cənnətməkan

baş təriqətinin bütün fəaliyyətini istiqamətləndirir və ona nəzarət edirdi.

"Xəlifət əl-xülfə" qızılbaş tayfalarının imtiyazlı zümrələri içərisindən təyin edilirdi və bir qayda olaraq türk olurdu. Səfəvi-Qızılbaş sülaləsinin şahları onların köməyi ilə yalnız özlərinin arxaladıqları, onları hakimiyyət başına gətirmiş qüvvə-

adlandırılan Qızılbaş Dövləti Şahı

I Təhmasibin 52 illik Səltənəti

Şahzadə Bəyazidin qiyamı və onun Qızılbaş Dövlətinə sığınması

1559-cü ildə Sultan Süleymanın kiçik oğlu Sultan Bəyazid atasına qarşı üsyan edib Şah I Təhmasibə sığındı. Şahzadə Bəyazid on iki min nəfərlik ordusu ilə Qazvine Şah Təhmasibin sarayına gəldi. Üç il Şahın sarayında qalmış şahzadə Bəyazid onu Osmanlı Dövlətinə qarşı yürüşə təhrik etmişdi. Şah, ölkəyə çoxlu bəd xəbər gətirmiş müharibəni yenidən başlamaq fikrindən uzaq idi. Şah Bəyazidin təslim olmasına müqabilində türk əlçilərinin Bağdadın öz oğlu Heydər Mirzənin verilməsini və yaxud oğullarından birinin Osmanlı Dövləti ərazisində sarıcaqəbi təyin edilməsini və Kərbəlabəli şie türbələrində nəzarət etmək üçün qızılbaş xadimlərinin ora buxatmasını tələb edirdi.

1562-ci ilin iyulunda Van hakimi Xosrov paşa ordaqla Qazvine böyük sultan elçi heyəti gəldi. Şahın Bəyazid qayıtmasına nail olmaq onun əsas vəzifəsi idi. Qızılbaş şahı artan I Şah Təhmasib Bəyazidi və onun dörd oğlunu Sultan nümayəndələrinin sərəncamına verdi. Onlar ələ ordaqla edam edildilər, cənazələri isə Osmanlı Türkiyəsinə aparıldı. Bəyazidin beşinci oğlunun taleyi daha dəşəfli oldu. Bursada yaşayan üç yaşlı uşaq sultanın casusları tərəfindən boğulub öldürüldü. Bu xidmət müqabilində sultanın əlçiləri I Təhmasibə 400 min florinini, şahzadə Səlimin isə 100 min florinini şahna təqdim etdilər.

Ərəb İraqının itirilməsi

İraq üç dəfə Qızılbaş Dövlətinin tərkibinə qatılır. Bu birinci dəfə 16 il (1508-1523), ikinci dəfə I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə çox az-cəmi 5 il (1529-1534) çəkir. İraqın Azərbaycan Qızılbaş Dövlətinə axırıncı dəfə birləşdirilməsi isə yene nisbətən uzun müddət (1622-1638) davam etmişdi.

I Şah Təhmasibin ölümü

1576-cı il mayın əvvəlində I Şah Təhmasib yenidən yatağa düşdü. Şahın müayinə edən sayı hələmihi əvvəlcə buna əhəmiyyət vermədilər. Lakin mayın 13-dən 14-nə keçən gecə vəfat etdi. Qızılbaş Dövlətinin tarixində əbədi izi olan hökmdar 52 illik uzun müddətli iqtidarı və səltənəti ilə də tarixə keçdi.

I Şah Təhmasibin Sarayı.

I Şah Təhmasib zamaru sikkə (1548)

Şah Təhmasib və Moğol hökmdarı Humayun şah (Görüş : 1543)

I Şah Təhmasib

lərə deyil, həm də ardıcılığının geniş şəbəkəsinə nəzarət edirdilər. Xəlifət əl-xülfə fəal böyük hakimiyyətə malik olub "mürşid-i kamilin" (yəni şahın) ələvi təriqəti üzrə müavini sayılırdılar. Mənbələrdə I Şah Təhmasib dövründə xəlifət əl-xülfə vəzifəsini tutan Hüseynqulu Xülfə Rumlunun adı çəkilir.

Farslar (yaxud Səfəvi mənbələrində və Qızılbaş Dövlətində adlandırılan kimi taciklər) asil, təbə mövqə tuturdular. İsləmlər Müşfi Qızılbaş Dövlətində aşağıdakı şəkildə səciyyələndirir: "Sarayda taciklər sinfinə aşağı sinif (təbəqə-i tacikyyə) mənsub olan çox az sayda əyanlar qrupu (əklər və əyan) var idi. Onlardan bəzilərini qulluq etmək istəsələr də orduya və dövlət işlərinə alınmırdılar. Şah Təhmasibin dövründə əyanlardan cəmi illisi təbə-i tacikyyəyə aşağı təbəqəsinə mənsub idi. Buradaca iki tacikin (fars)-Haşim Quminin və Xacə Əbdülfəqir Kəmərinin (iri torpaq sahiblərinin) adları çəkilir. İsləmlər bəy Müşfi göstərir ki, "fərikisi yüksək dıvanın vəzirli vəzifəsinə namizəd sayılırdı, onlardan heç biri şahın təbəqə-i tacikyyədən niyyət etdiyi üçün bu vəzifəni tutubilmədi."

Dövləti ərazisinə daxil oldu. Böyük Türk ordusuna qarşı savaşa çıxmaq üçün güclü qoşunu olmayan I Şah Təhmasib Təbrizi tərk etdi Şəmbi Qəzzana çəkilərək üç ay müddətinə qoşun topladı. Burada Şirvan bəylərbəyi İsmayıl Mirzə və digər hakimlər öz qoşunları ilə onunla birləşdilər.

Qızılbaşlar Osmanlı İmperatorluq ordusunun hərəkətini çətinləşdirmək üçün Osmanlı Dövləti sərhəddindən Təbrizin özünə qədər olan ərazini xüsusilə olaraq vıran qoydular. Sultan Süleyman Qanuni Azərbaycana Ərzurum-Xoy-Təbriz yolu ilə gəlmişdi. Osmanlı qoşunları Abdulla xan Ustaclının, Şahverdi Soltan Ziyadoğlunun və Əli Soltan Təkəlinin başçılığı ilə irəliləyən qızılbaş ordusu ilə savaşırdılar. Qızılbaşlar Osmanlı İmperatorluq ordusunun üstün qüvvələrinin təyziq altında şahın Əşkəmbərdə yerləşən qararqahına geri çəkilməyə məcbur oldular. Şah Əşkəmbər çayının sahillərini tərk etdi. Əhər çayına tərəf geri çəkildi.

Bu zaman Sultan Süleyman əsas qüvvələri ilə Təbrizə daxil olaraq, orada cəmi 4 gün qala bildi. Yeməli olmadığına görə ordunun atı, dəvəsi və qatın tələf ol-

du. Şəhərdə ərzaq olmadığına görə Osmanlı ordusu şəhəri tərk etdi. 1548-ci il iyunun 2-də Sultan Təbrizi tərk etməyə məcbur oldu.

Sultan I Süleymanın dördüncü yürüşü

Sultan Süleyman 1554-cü ilin yazında böyük ordu ilə Azərbaycana yeridi və Naxçıvanı tutdu. Öz taktikasına sadiq qalan I Şah Təhmasib Osmanlı İmperatorluq ordusunun başlıca qüvvələri ilə toqquşmadan çəkilərək Sultan qoşunlarının hərəkət edəcəyi gözələnən yollara vıranedici həmlələr edirdi.

Şahın əmiri ilə qızılbaşların bir dəstəsi İsmayıl Mirzə və Şahqulu xəlifənin başçılığı altında Van və Bostan bölgələrinə, digəri isə Soltan Hüseyn Mirzənin (Bəhrəm Mirzənin oğlu) və Şahverdi Soltan Ziyadoğlunun başçılığı ilə Pasinə göndərildi.

Kəskin ərzaq çatışmazlığı ilə üzleşən sultan geriye-Ərzuruma qayıtdı. Qızılbaş qoşunları 40 min nəfər geri çəkilib Osmanlı ordusunun ardınca Osmanlı Dövləti ərazilərinə daxil oldu. 1555-ci ildə Amasiya sülh müqaviləsi bağlanması ilə savaşa başa çatdı.